

معرفی و بررسی انتقادی متون آموزش فارسی در پاکستان

ڈاکٹر محمد ناصر ☆

ہماگل ☆ ☆

Abstract:

It is now well over thousand years when Persian language and literature mesmerised the people of Sub-Continent. It is also an open secret that all oriental languages in general and Persian in particular are facing unprecedented awkward situation in present circumstances. the 21st century is better known as the age of computer technology and people have changed their preferences. It is quite unfortunate that we are losing our moral values and social ethics. It must be acknowledged that we have not chalked out any programme to face the dilemma. In this article, the texts available in Pakistan to learn Persian language have been introduced and critically evaluated and some valuable suggestions have also been rendered.

Key Words: Persian Language, Available Texts, Itroduction, Evaluation, Suggestions.

۱. فارسی و پاکستان:

۱.۱. پیشینہ:

پیوند مهر و دوستی در میان زبان فارسی و شبہ قارہ کهنہ، ژرف و شکست ناپذیر است. حتی در دوران پیش از اسلام در میان ایران و شبہ قارہ

☆ ایسوسی ایٹ پروفیسر، شعبہ فارسی، جامعہ پنجاب، لاہور

☆ ☆ لیکچرر فارسی، گورنمنٹ کالج برائے خواتین، باغبانپورہ، لاہور

روابط دوستانه ای برقرار بود. (یمین خان، صص ۲۱ الی ۲۶) اما پس از ورود اسلام در شبه قاره چین روابط گسترده تر شد. در دوران حملات سلطان محمود غزنوی (دوران حکومت: ۳۸۷ الی ۴۲۱ق) و پس از آن عده زیادی از صوفیان، عارفان و بازرگانان مسلمان وارد شبه قاره شدند که اغلبشان فارسی زبان بودند. پس می توان گفت که فارسی در گسترش اسلام در شبه قاره نقش اصلی و اساسی را ایفا نمود، و می شود ادعا کرد که مردم شبه قاره توسط زبان فارسی با دین اسلام آشنا شدند، و اگر عارفان فارسی زبان وارد شبه قاره نمی شدند، چلچراغ دین مبین در تیرگی کفر افروخته نمی شد، و در ۱۹۴۷م کشوری به نام جمهوری اسلامی پاکستان به وجود نمی آمد.

۱.۲ ریشه گذاری فارسی در شبه قاره:

در نیمه دوم قرن پنجم هجری قمری، اندکی پس از حملات محمود غزنوی (درگذشت: ۴۲۱ق)، سید علی بن عثمان هجویری (درگذشت: ۴۶۵ق) نخستین کتاب عرفان و تصوف به زبان فارسی را به نام "کشف المحجوب" در شهر لاهور به سلک نگارش در آورد که حتی پس گذشت هزار سال مهمترین منبع و مرجع عرفان اسلامی و تصوف ایرانی به شمار می آید. (هجویری، به اهتمام محمود عابدی، ۱۳۸۳ش)

از قرن پنجم هجری به بعد، شبه قاره بویژه منطقه ای که امروز پاکستان نامیده می شود، مهد اصلی زبان و ادب فارسی قرار گشت. در دوران غزنوی (قرن پنجم هجری) صاحبان قلم توسط فارسی عواطف قلبی و احساسات درونی خود را ابراز می کردند، و در دوره های بعدی این سنت ادامه پیدا کرد. ابو عبدالله النکتی نخستین شاعر بومی فارسی بود. (صفا، ص ۶۰۰) بلوچستان، ایالت پهناور پاکستان، این افتخار را دارد که رابعه بنت کعب قزداری، نخستین

شاعره تاریخ ادب فارسی، متعلق به قزدار، یکی از شهرستان های این ایالت بود. (پیشین، ص ۴۴۹) در دوره غزنوی شاعران بزرگی مانند مسعود سعد سلمان (۴۳۸ الی ۵۱۵ ق) و ابوالفرج رونی (درگذشت: ۴۸۴ ق) اشعار نغزی سرودند. (ریپکا، یان، ترجمه کیخسرو کشاورزی، صص ۳۰۱ الی ۳۰۳)

۱.۳ دوران تحول و ارتقا:

هفت قرن آینده برای گسترش و ترویج شعر و ادب فارسی در شبه قاره بسیار ثمربار و فوق العاده مهم بود. فارسی نه تنها به عنوان زبان درباری و رسمی بلکه به عنوان پاسدار فرهنگ ایرانی و تمدن اسلامی جایگاه ویژه ای به خود اختصاص داد (نفیسی، ۱۳۴۴ ش) و مسلمانان همراه با زبان شیرین فارسی، فرهنگ پربار و غنی ایرانی را نیز با قلب باز و دلگرمی پذیرفتند، و برآستی مسحور و مغلوب فارسی گشتند. جالب است که ایشان همان دینی را پذیرفتند که صوفیان و عارفان فارسی زبان با همراهشان به این سرزمین آورده بودند، و همان فرهنگ را ورزیدند که در کنار فارسی و دین اسلام وارد این منطقه شده بود. (شیمل، آنه ماری، ترجمه یعقوب آژند، ۱۳۷۳ ش)

پس از فروپاشی امپراتوری غزنویان نخست در ایران و افغانستان و سپس نیز از اهمیت فارسی هیچ کاسته نشد. (اکرام، ۱۹۸۲ م) در دوره سلاطین سخنوران بزرگی مانند خسرو دهلوی (۶۵۱ الی ۷۲۵ ق)، حسن سجزی (۶۵۲ الی ۷۰۷ ق) و دیگران مشعل فروزان ادب فارسی را نورافشان نگه داشتند. اما کمالی که در دوران باشکوه تیموریان هندی (۹۳۲ ق/ ۱۵۲۶ م الی ۱۸۵۷ م) نصیب زبان و ادب فارسی شد، بدون هیچ شک و تردید بیمانند و بینظیر است.

۱.۴ دوران طلایی:

وطن اصلی ظهیر الدین بابر (دوران حکومت: ۹۳۲ الی ۹۳۷ ق)،

بنیانگذار امپراتوری تیموریان ہندی در شبہ قارہ، فرغانہ (ازبکستان فعلی) بود۔ اما با وجود این، در دوران تیموریان ہندی فارسی جایگاہ زبان رسمی و درباری را حفظ کرد، و پادشاہان تیموری در سرپرستی و تشویق شعر و سخن از پادشاہان معاصر صفوی گامی جلو تر نہادند، و ہزاران ہزار ارباب قلم، اہل دانش و حکمت، سخنوران و سخن سنجان و شاعران و نویسندگان از ایران بہ شبہ قارہ مہاجرت نمودند۔ فہرست چنین شاعران و ادیبان بسیار طولانی است کہ گلچین معانی در کتاب مبسوط و پُرازش خود بہ نام ”کاروان ہند“ بہ ذکر آنہا پرداختہ است۔ (گلچین معانی، ۱۳۷۳ ش) در این دوران فارسی نہ تنہا جایگاہ زبان رسمی و درباری داشت بلکہ زبان طبقہ اشرافیہ نیز بود، و خانوادہ ہای باسواد بہ این زبان تکلم و بہ آن افتخار می کردند۔

در این زمان دانشمندان ایرانی بر منصب وزارت نایل آمدند، فرہنگ ناب ایرانی در این خاک ریشہ گرفت و تمدن اسلامی در خمیرمایہ شبہ قارہ شامل شد۔ برای گسترش و توسعہ فارسی و تشویق از دانشمندان ایرانی اقدامات شایانی بہ عمل آمد؛ و در واقع فرہنگ ایرانی، تمدن ہندی را تحت الشعاع قرار داد، و زبان فارسی نہ تنہا مسلمانان بلکہ ہندوان و سیکہا را نیز مسحور ساخت، و آنہا برای کسب معاش بہ یادگیری و آموزش فارسی پرداختند۔ در این زمینہ کتابی بہ نام ”سہم ہندوان در ادب فارسی“، پژوهش پُرازش شاد روان استاد دکتر سید عبداللہ اطلاعات مہمی را در اختیار خوانندگان می گذارد۔

۱.۵ دوران انحطاط:

تاریخ بیش از ہزار سالہ شبہ قارہ نشان می دہد کہ عروج و زوال اسلام و فارسی در این منطقہ بہ ہمدیگر مربوط و مشروط بودہ است۔ در زمانی کہ مسلمانان روی کار بودند، فارسی نیز رونق و رواج داشت، اما ہنگامی کہ

مسلمانان دچار زوال شدند، کم کم از اہمیت فارسی کاستہ شد، و زبان انگلیسی جایگاہ آن را بہ خود اختصاص داد، و سرانجام در ۱۸۵۷م دوران تیموریان بہ پایان رسید.

۱.۶ پیوند اردو و فارسی و نقش اقبال لاهوری:

در این دوران مسلمانان نہ تنها از فارسی فاصلہ گرفتند بلکہ بنا بر از دست دادن قدرت و ثروت، عشق و علاقہ دانش آموزی نیز در جامعہ آنها کاستہ شد، و در نتیجہ بیسوادی و دوری از دانش و بینش و افزون بر آن علوم دینی و دنیوی، فقر فرهنگی نصیب شان گردید. در چنین اوضاع و خیم خداوند متعال مسؤلیت روشن نگہداشتن شمع فارسی را بہ اقبال لاهوری (۱۸۷۷ الی ۱۹۳۸م) سپرد. جای شگفتی است کہ این شاعر و فیلسوف کہ ہیچگاہ بہ ایران مسافرت نکرده، بیش از نہ ہزار بیت بہ فارسی ناب و سرہ سرودہ (اقبال، کلیات فارسی، ۱۹۹۰م) کہ واقعاً اعجازگونہ است. دیوان اشعار اردوی وی مشتمل بر شش ہزار بیت است. (اقبال، کلیات اردو، ۱۹۹۰م) بر اساس رهنمود های اقبال و فرهنگ اصیل اسلامی کہ صوفیان و عارفان فارسی زبان بہ نیاگان ما عطا کردہ بودند، محمد علی جناح، رہبر کبیر مسلمانان شبہ قارہ، در ۱۹۴۷م، کشور جمہوری اسلامی پاکستان را بنیان گذاشت.

۲. فارسی در پاکستان:

پس از استقلال پاکستان اردو نہ فقط بہ عنوان زبان ملی بلکہ تنها زبان رابطہ ای میان مردم عامہ شناختہ شد. در مورد پیوند اردو و فارسی بسیار می توان صحبت طولانی کرد کہ در این مقالہ مجال آن نیست. ارباب علم و دانش از

اهمیت فارسی در راه توسعه و ترویج اردو بخوبی آگاہ بودند و از همان ابتدا فارسی به عنوان یک درس اختیاری در دبیرستان ها تدریس می شد و از طریق یاد گیری فارسی، بچه ها زبان اردو را نیز فرا می گرفتند. اما در نتیجه تحولات سیاسی در حدود ربع قرن پیش درس فارسی از دبیرستان ها عملاً حذف شد که در واقع منجر به ضرر جبران ناپذیر به زبان و ادب اردو تمام شد.

اهمیت یاد گیری فارسی برای ما پاکستانی ها مبرهن و روشن است، و در حال حاضر برای آموزش زبان فارسی چندین کتاب در دست است که معرفی و بررسی انتقادی آنها موضوع اصلی این مقاله است. کتابهای آموزش فارسی را می توان به دو گروه زیر تقسیم کرد:

. کتاب های آموزش فارسی نگاشته استادان پاکستانی

. کتاب های آموزش فارسی نگاشته استادان ایرانی

۳. کتاب های آموزش فارسی، نگاشته استادان پاکستانی :

کتاب های آموزش فارسی، نوشته استادان پاکستانی را می توان باز هم به دو گروه زیر تقسیم کرد:

. کتاب های متون درسی برای دانش آموزان و دانشجویان

. کتاب های آموزش فارسی برای علاقه مندان زبان و ادب فارسی

۳.۱ کتاب های متون درسی برای دانش آموزان و دانشجویان:

۳.۱.۱ متون درسی دوره راهنمایی :

در دوره ابتدایی انگلیسی تنها زبان خارجی است که به کودکان تدریس می شود و تدریس و آموزش زبان فارسی از سال اول راهنمایی آغاز می شود. بیش از سه دهه می گذرد که در دوره راهنمایی کتاب های زیر رایج است:

. فارسی برای کلاس ششم (اول راهنمایی) مرتبه دکتر آغا یمین، میرزا

- ہادی علی بیگ، منظور حسین شاہ و دکتر ممتاز غفور
فارسی برای کلاس ہفتم (دوم راہنمائی) مرتبہ دکتر بشیر حسین،
میرزا ہادی علی بیگ و نصیر شادانی
فارسی برای کلاس ہشتم (سوم راہنمائی) مرتبہ شجاعت حسین
بخاری، میرزا ہادی علی بیگ و دکتر آفتاب اصغر
اگر کتاب ہای مزبور را از نظر علمی مورد نقد قرار دہیم، نکات زیر بہ
چشم می خورد:
- . این کتابہا بیش از سی سال پیش نوشتہ شد.
 - . با وجود بازنگری ہیچگونہ تغییر اساسی در متن صورت نگرفتہ است.
 - . برای نشان دادن مشترکات اردو و فارسی تلاش نشدہ است.
 - . از خط و املائی فارسی امروزہ رعایت نشدہ است.
 - . از روش تدریس کھنہ و متروک استفادہ شدہ است.
 - . واژگان متروک تقریباً در ہر صفحہ بہ چشم می خورد.
 - . از کتابہای درسی دورہ ابتدائی و دورہ راہنمائی چاپ ایران کماحقہ
استفادہ نشدہ است.
 - . تلاش مرتبین و مؤلفین محترم بر آن است کہ دانش آموز با فارسی
کلاسیک آشنا شود.
 - . ہدف اصلی کتابہای درسی آموزش زبان امروزہ نیست.
 - . جالب است کہ کودکان در دورہ راہنمائی آثاری از شاعران بزرگی
ہمچون سنایی غزنوی، فریدالدین عطار نیشاپوری، سعدی شیرازی، جلال الدین
مولوی، عبد الرحمان جامی، پروین اعتصامی، ایرج میرزا، ملک الشعراء بہار،

علامه اقبال لاهوری، جواد حجت، حبیب یغمایی، نسیم شمال و حتی چند شاعر غیر معروف را ہم می خوانند.

افزون بر آن، مؤلفین محترم برای دانش افزایی کودکان اقتباساتی از کتابهای ارزنده ای از جمله سیاست نامه (از نظام الملک توسی)، اخلاق جلالی (از ملا جلال الدین دوانی)، اخلاق محسنی (از محمد بن حسین واعظ کاشفی)، مجمل التواریخ والقصص (از نویسنده ناشناخته ای)، کیمیای سعادت (از امام محمد غزالی)، گلستان (از سعدی شیرازی)، بهارستان (از عبدالرحمن جامی) وغیرهم را نیز شامل متن فرموده اند.

بیش از سی سال می گذرد و انتظار داریم که کودکان ما توسط چنین کتابها زبان فارسی را یاد می گیرند.

۳.۱.۲ متون درسی دوره متوسطه:

در دوره متوسطه، از ربع قرن اخیر، کتابهای زیر تدریس می شود:

ادب فارسی، برای کلاس نهم و دهم، مرتبه محمد خان کلیم، نوازش

علی شیخ، دکتر خالده آفتاب و دکتر معین نظامی

بررسی کتاب یاد شده نشان می دهد:

نویسندگان و مؤلفان محترم این حسن اعتقاد را دارند که دانش آموز

پس از خواندن سه کتاب اولیه وارد صحنه شده است، او دستور فارسی را کاملاً خوانده و حالا تنها نیاز به تمرین دارد. در حالی که اغلب دانش آموزان اولین بار در دوره متوسطه رشته فارسی را انتخاب می کنند.

اشعاری از بزرگان ادب همچون نظامی گنجوی، سعدی شیرازی،

عبدالرحمان جامی، پروین اعتصامی، اقبال لاهوری، ابوالقاسم حالت، یحیی دولت آبادی، محمد حسین بهجتی و عباس یمینی شریف کتاب را از نظر شعر

کلاسیک و حتی معاصر غنی می سازند، اما بر مشکل و دشواری دانش آموزان نیز می افزایند.

گزیده هایی از مناجات خواجه عبدالله انصاری، تذکرة الاولیاء (از فریدالدین عطار)، کیمیای سعادت (از امام محمد غزالی) و گلستان (از سعدی شیرازی) باز هم به کتاب رنگ کلاسیک می بخشد.

اما از نظر انتخاب شعر و گزیده های منثور این کتاب به مراتب بهتر از کتاب های دوره راهنمایی است و شامل چندین مکالمه و گفت و شنود است که دانش آموز را تا حدودی با فارسی امروزه آشنا می سازد.

۳.۱.۳ متون درسی دوره پیش دانشگاهی:

در دوره پیش دانشگاهی کتابهای زیر تدریس می شود:

فارسی برای کلاس یازدهم، نوشته نوازش علی شیخ، محمد کلیم

خان، دکتر خالده آفتاب و دکتر معین نظامی

فارسی برای کلاس دوازدهم، نوشته نوازش علی شیخ، محمد کلیم

خان، دکتر خالده آفتاب و دکتر معین نظامی

باز هم با روش و منوال قبلی روبرو می شویم. این هر دو کتاب را دنباله

کتاب های دوره متوسطه باید دانست. بررسی علمی نکات زیر را روشن می سازد:

شعر و نثر کلاسیک بیشتر مورد توجه قرار گرفته است.

اشعاری از فرخی سیستانی، مسعود سعد سلمان، نظامی گنجوی،

جلال الدین مولوی، سعدی شیرازی، امیر خسرو دهلوی، حافظ شیرازی، ملک

الشعراء بهار، ایرج میرزا، اقبال لاهوری، بدیع الزمان فروزانفر، نیما یوشیج و

سیمین بهبهانی شامل کتاب کلاس یازدهم (سال اول پیش دانشگاهی) است.

. گزیده هایی از کشف المحجوب (از سید علی هجویری)، کیمیای سعادت (از امام محمد غزالی)، جوامع الحکایات (از سدید الدین محمد عوفی)، فوائد الفواد (از حسن سجزی)، طوطی نامه (از ضیاء الدین نخشی)، بهارستان (از عبد الرحمن جامی) و توزک جهانگیری (از نور الدین جهانگیر) رنگ و بوی کلاسیک به کتاب یازدهم می بخشد.

. اشعاری از استادانی مانند رودکی سمرقندی، فردوسی توسی، ناصر خسرو قبادیانی، ابوسعید ابو الخیر، سعدی شیرازی، جلال الدین مولوی، نظیری نیشاپوری، غالب دهلوی، غنیمت کنجاهی، اقبال لاهوری و فریدون مشیری شامل کتاب کلاس دوازدهم (سال دوم پیش دانشگاهی) است.

. در کتاب دوازدهم گزیده هایی از اسرار التوحید (از محمد بن منور میهنی)، تاریخ بیهقی (از ابوالفضل بیهقی)، قابوس نامه (از عنصر المعالی کیکاؤس)، نامه هایی (از عین القضاة همدانی)، تذکرة الاولیاء (از فرید الدین عطار)، گلستان (از سعدی شیرازی) و لطائف الطوائف (از علی بن حسین واعظ کاشفی) دانش آموزان را در یادگیری نثر کلاسیک یاری می کنند.

. البته در همین کتاب گزیده ای از خسی در میقات (از جلال آل احمد) و مارگیر (از محمد حجازی) روزنه ای است کوچک به سوی نثر معاصر. شایسته تقدیر است که در این کتابها اولین بار ذکری از شعر جدید در میان آمده است.

. به طور مجموعی حال و هوای این هر دو کتاب به مراتب بهتر از سایر کتابهای قبلی است.

. چندین مکالمه و گفت و شنود به فارسی محاوره ای سزاوار قدردانی است.

۳.۱.۴ متون درسی دانشگاهی (کارشناسی):

نظام آموزشی پاکستان در مقایسه با نظام آموزشی جمهوری اسلامی ایران بسیار متفاوت است. در اینجا دانشجوی کارشناسی ادبیات می تواند فارسی انتخابی (صد نمره ای) یا فارسی اختیاری (دویست نمره ای) را به عنوان درس بگیرد.

الف) فارسی انتخابی: کتاب زیر از چهار دهه گذشته تدریس می شود:
 . گلزار ادب، مرتبه مقبول بیگ بدخشانی و دکتر سید محمد اکرم
 کتاب یاد شده شامل دو بخش است. بخش اول مشتمل بر بیست حکایت از باب اول گلستان سعدی (در سیرت پادشاهان) و بخش دوم دارای شانزده شعر کوتاه از دفتر پیام مشرق سروده علامه اقبال لاهوری است. "گلزار ادب" را می توان گزیده گلستان و پیام مشرق نامید. این کتاب طرفداران زیادی دارد، شگفت آور است که هر سال در حدود صد هزار دانشجو این درس را انتخاب می کنند و از این رو در چهل سال گذشته هیچکس حوصله نداشته است این کتاب را باز نگری کند.

ب) فارسی اختیاری مشتمل بر دو کتاب زیر است:

. گنج دانش؛ مرتبه دکتر عبدالشکور احسن، فیروز الدین رازی، عبد الغنی
 . گنج ادب؛ مرتبه دکتر محمد باقر، مرزا مقبول بیگ بدخشانی، دکتر

ظهور الدین احمد

در هر دو کتاب یاد شده، تاکید بر متون کلاسیک فارسی است.

. گنج دانش مشتمل بر دو بخش است، بخش نثر و بخش شعر.

. در بخش نثر گزیده هایی از مجمع النوادر یا چهار مقاله (از نظامی

عروزی سمرقندی)، رقعات عالمگیری (از اورنگزیب عالمگیر) و دو تا داستان کوتاه از جمله داؤد کوژ پشت (از صادق هدایت) و مجلس عیادت (از میر

محمد حجازی) شامل است.

. همچنین اشعاری از فردوسی توسی، سعدی شیرازی، عراقی همدانی،

قآنی شیرازی، ایرج میرزا و پروین اعتصامی بخش شعر را تشکیل می دهد.

. گنج ادب نیز مشتمل بر بخش نثر و بخش شعر است.

. در بخش نثر گزیده هایی از سیاست نامه (از نظام الملک توسی)،

راحت الصدور و آیت السرور (از ابو بکر راوندی)، اخلاق الاشراف (از عبید

زاکانی)، اخلاق جلالی (از ملا جلال الدین دوانی)، عیار دانش، آیین اکبری،

مکاتبات (هر سه کتاب از ابوالفضل علامی) و افزون بر متون کلاسیک، داستان

کوتاهی از سید محمد علی جمالزاده (ثواب یا گناه) نیز شامل کتاب است.

. اشعاری از بابا طاهر عریان، جلال الدین مولوی، خاقانی شروانی،

حافظ شیرازی، نظیری نیشاپوری، غالب دهلوی، اقبال لاهوری و ملک الشعراء

بهار بخش شعر را تشکیل می دهد.

. در هر دو کتاب هیچ مکالمه ای یا گفتگوی روزمره ای شامل نیست.

. هر دو کتاب برای یاد گرفتن زبان فارسی امروزه هیچ کمک نمی کند.

. انتخاب از ادبیات کلاسیک و معاصر مؤثر و جالب نیست.

. بنا بر عللی در چهل سال اخیر هیچ باز نگری به عمل نیامده است.

. متون دقیق و دشوار باعث شده که تعداد دانشجویان در مقطع کار

شناسی هر سال کاهش می یابد.

۳.۱.۵ متون درسی دانشگاهی (کارشناسی ارشد، پیش دکتری و دکتری):

جالب است که در پاکستان برای دانشجویان کارشناسی ارشد، پیش

دکتری و دکتری زبان و ادب فارسی هیچ کتاب چاپ نمی شود و دانشجویان از

زیراکس و فتوکپی استفاده می کنند.

۳.۲ کتاب های آموزشی برای علاقه مندان زبان فارسی:

کتابهای آموزشی برای علاقه مندان زبان فارسی را که در دست است، می توان در دو گروه زیر تقسیم کرد:

کتابهای آموزش زبان فارسی

کتابهای دستور زبان فارسی و کمک درسی

که در ذیل مورد بررسی قرار می گیرد:

۳.۲.۱ کتاب های آموزش زبان فارسی:

۳.۲.۱.۱ گلشن فارسی:

تألیف دکتر سبط حسن رضوی و دکتر علی رضا نقوی است. هر دو استاد بزرگوار فارغ التحصیل دانشگاه تهران هستند و در راه ترویج و توسعه زبان فارسی خدمات شایانی انجام داده و آثار گران بهایی به جای گذاشته اند. گلشن فارسی کتابی است دو جلدی و چندین بار توسط رایزنی فرهنگی سفارت جمهوری اسلامی ایران در اسلام آباد به چاپ رسیده است. جلد اول ۱۷۰ صفحه و جلد دوم ۱۴۰ صفحه دارد. هر جلد مشتمل بر بیست درس است. گلشن فارسی بنا بر دلایلی موفق ترین اثر آموزش زبان فارسی در پاکستان محسوب می شود.

۳.۲.۱.۲ آموزش فارسی:

خانه فرهنگ جمهوری اسلامی ایران در لاهور در نیم قرن اخیر در راه توسعه و گسترش فارسی نقش اصلی و اساسی را ایفا نموده است. تلاشهای این نمایندگی برای ترویج زبان فارسی و گسترش فرهنگ ناب ایرانی اسلامی شایسته قدردانی و ستودنی است. خانم ثمینه عارفه، کارمند دیرینه خانه فرهنگ ایران در لاهور کتاب ارزشمندی مشتمل بر سه جلد (مقدماتی ۱، مقدماتی ۲ و متوسطه ۱) را تألیف کرده است. کتاب مزبور را می توان در میان بهترین متون

جای داد کہ برای آموزش فارسی به اردو زبانان به سلک نگارش در آمده اند. در چند سال اخیر صدها نفر از این اثر پُرارزش استفاده کرده اند. اگر چه کتاب خالی از اشتباه ها و اغلاط نیست اما امید می رود کہ در چاپهای آینده، پس از تجدید نظر، اشتباهات برطرف خواهد شد.

۳.۲.۱.۳ آموزگار فارسی:

تالیف حضور احمد سلیم، استاد زبان و ادب فارسی در دانشگاه سند، است. این کتاب ۱۴۲ صفحه ای مشتمل بر دو بخش است. بخش اول دارای چهل درس در باره دستور زبان فارسی است. مکالمه ها و گفت و شنود های روزمره و محاوره ای، ضرب الامثال، ترجمه عبارات و جمله های متفرق و غیرهم محتویات ده درس بخش دوم را تشکیل می دهد. در بخش دوم، در پایان هر درس ابیاتی از شاعران ممتاز فارسی نیز آمده است، و دانش آموز زبان را به سوی ادبیات غنی و پُر بار فارسی می کشاند. در پایان کتاب، لغت نامه مشکلات زبانی دانش آموز را تا حدودی برطرف می کند. به طور مجموعی آموزگار فارسی در میان کتابهای آموزشی فارسی در پاکستان از جایگاه ویژه ای برخوردار است و چندین بار منتشر شده است.

۳.۲.۱.۴ خود آموز فارسی:

تالیف فیروز الدین رازی است. این کتاب دو جلدی اگر چه در حدود چهل سال پیش نوشته شد و بشدت نیاز به تجدید نظر کلی دارد، اما باز هم از مهمترین کتابهایی است که در راه آموزش فارسی نقش اساسی را ایفا کرده اند. جلد اول مشتمل بر ۵۴۰ صفحه و جلد دوم مشتمل بر ۴۶۴ صفحه است. جلد اول مشتمل بر انشا نویسی، مقاله نویسی، نامه نویسی، مکالمه ها، لطایف و حکایات و دستور زبان فارسی است. جلد دوم در واقع حکم جلد اول را دارد، و مشتمل بر مسایل و مباحث دستوری و اصول ترجمه از اردو به فارسی و

برعکس، تمارین ترجمہ، لغت نامہ، مصادرِ سادہ و مرکب و ضرب الامثال است.

۳.۲.۱.۵ مکالمہ روزمرہ فارسی:

تألیف دکتر محمد حسین تسیحی، دانشمند و پژوهشگر ایرانی، مشتمل بر ۹۲ صفحہ و چہل و یک مکالمہ است. استاد تسیحی بیش از سی سال در پاکستان بسر بُرد، بنا بر این کتاب او را در فہرست نوشتہ ہای استادان پاکستانی شامل کردہ ایم. او از نیازہای دانش آموزان و علاقہ مندان پاکستانی بخوبی آگاہ بود. او در این اثر کلمات و اصطلاحات روزمرہ فارسی بہ کار بردہ و این رسالہ برای کسانی کہ بہ ایران مسافرت می کنند، بسیار سودمند است.

۳.۲.۱.۶ فارسی امروز:

تألیف آقای عبدالحمید عرفانی، مشتمل بر ۳۳۶ صفحہ و چہار بخش است. در بخش اول مکالمہ ہای روزمرہ، در بخش دوم شوخیہا و خندہ ہا، در بخش سوم داستانہای کودکان و در بخش چہارم معرفی آثار تاریخی و ادبی شامل است. در پایان کتاب فرہنگ نامہ نیز آمدہ است.

۳.۲.۲ کتابہای دستور زبان فارسی و کمک درسی:

۳.۲.۲.۱ فارسی:

تألیف مشترک دکتر سید سبط حسن رضوی، دکتر محمد ریاض، دکتر علی رضا نقوی و دکتر محمد صدیق خان شبلی است. این کتاب برای دانشجویان دورہٴ پیش دانشگاهی دانشگاه آزاد علامہ اقبال اسلام آباد نوشتہ شد و مشتمل بر ۳۰۰ صفحہ و ہیجده درس است. دوازده درس دربارہٴ دستور زبان و فارسی گفتاری، و شش درس مشتمل بر گزیدہ ہای منظوم و منثور است. در پایان ہر درس ترجمہٴ اردوی لغات دشوار و تمرینہا آمدہ است. برای استفادہ در آزمایشگاہ زبان، نوارہای صوتی این کتاب نیز تولید شدہ و برای فراگرفتن زبان معیار بسیار مفید است.

۳.۲.۲.۲ بہار گلشن فارسی:

تألیف زاہدہ ناز، مشتمل بر بیست درس است. تلاش نویسندہ بر آن

است که خواننده را با لغات جدید فارسی آشنا کند. بهار گلشن فارسی در واقع مشتمل است بر چند تا مکالمه، گفت و شنود، مصادر و مضارع، شمارش و لغات امروزه، فصل های سال، تقویم ایرانی، ماههای شمسی و غیرهم، و برای دانش آموزان دوره راهنمایی و متوسطه مفید است.

۳.۲.۲.۳ جدید فارسی گرامر (دستور جدید فارسی):

تألیف محمد نذیر رانجها است. این کتاب ۱۸۳ صفحه ای مشتمل بر بیست و چهار درس است. آشنایی با دستور زبان فارسی، اصطلاحات نظم، روش ترجمه از اردو به فارسی، ضرب الامثال و مصادر فارسی همراه با ترجمه اردو محتویات کتاب را تشکیل می دهد.

۳.۲.۲.۴ جدید کلید مصادر:

تألیف سیده دکتر فلیحه زهرا کاظمی و سیده ناهید زهرا کاظمی است. این کتاب ۱۵۲ صفحه ای مشتمل بر مصادر ساده و مرکب با ترجمه اردو و انگلیسی، افعال، اسم، ضمیر، مرکبات، اعداد، مترادفات، متضاد، تذکیر و تأنیث و لغت نامه است. مؤلفین تلاش کرده اند برای روشن ساختن مسایل دستوری از زبان انگلیسی نیز کمک بگیرند، و در واقع برای دانش آموزان کم سواد مشکلات بیشتری ایجاد کرده اند.

۳.۲.۲.۵ دستور زبان فارسی:

تألیف دکتر محمد سرفراز ظفر است و درباره دستور زبان فارسی با اختصار صحبت شده و در پایان هر درس تمرین نیز آمده است.

۳.۲.۲.۶ رهبر فارسی:

تألیف مشتاق احمد چرتهاولی، مشتمل بر ۴۸ صفحه است. این رساله مختصری مباحث دستور زبان را در بر دارد و مشتمل بر ۲۴ درس است. در پایان هر درس تمرین نیز آمده و چند تا مکالمه و لغت نامه نیز درج است.

۳.۲.۲.۷ عزیز آسان فارسی گرامر (دستور آسان فارسی):

تألیف کشور اصغر، رسالہ ای است مختصر مشتمل بر فقط ۶۰ صفحہ۔
این رسالہ را می توان مصدر نامہ و دستور مختصر فارسی نیز نامید، و برای مبتدیان فارسی نوشته شدہ است۔

۳.۲.۲.۸ فارسی اردو بول چال (مکالمہ های فارسی . اردو):

تألیف مخدوم صابری، مشتمل بر ۳۴۰ صفحہ و دارای مباحث از جملہ دستور زبان، مصادر سادہ و مرکب، ترجمہ جملہ های متفرق و اقتباسات، ضرب الامثال، مکالمہ ها، روش نامہ نویسی و لغت نامہ است۔

۳.۲.۲.۹ فارسی اردو بول چال (مکالمہ های فارسی . اردو):

تألیف مولانا عبد الغفور، مشتمل بر ۲۰۲ صفحہ و دارای مباحث از جملہ دستور فارسی، مصدر نامہ، اردو لغت نامہ، مکالمہ ها و روش نامہ نویسی است۔

۳.۲.۲.۱۰ کلید دانش:

تألیف محمد شریف و زہرا بتول، رسالہ ای است مشتمل بر ۵۳ صفحہ۔
در واقع آن را می توان مصدر نامہ فارسی نامید۔ البتہ برخی از مطالب دستوری نیز در میان آمدہ است۔

۳.۲.۲.۱۱ مصدر نامہ:

تألیف رشید احمد، رسالہ ای است مشتمل بر ۴۸ صفحہ۔ مؤلف بہ ذکر مصادر سادہ و مرکب و چند لغت فارسی اکتفا نمودہ است۔

۳.۲.۲.۱۲ ہمدرد کلید مصادر:

تألیف نثار احمد انصاری، محمد جمیل ظفر و سید عطا الرحمن ہاشمی، رسالہ ای است مشتمل بر ۵۲ صفحہ۔ در این رسالہ مطالبی دربارہ فعل و انواع آن و مصادر فارسی با ترجمہ اردو، تذکیر و تأنیث، مفرد و جمع، مرکبات

و اعداد فارسی با اختصار ذکر شده است.

۳.۲.۲.۱۳ کلید مصادر:

تألیف محمد عبدالله، مشتمل بر ۴۸ صفحه و بیست و چهار درس است. جای شگفتی است که این رساله مختصری را می توان پُرفروش ترین اثر آموزش فارسی در پاکستان قرار داد. شانزده درس دربارهٔ مصادر فارسی با ترجمهٔ اردو، مضارع و حاصل مصدر و هشت درس دربارهٔ افعال فارسی است.

۳.۲.۲.۱۴ مصدر نمای فارسی:

تألیف عبدالرشید قاضی، رساله ای است مشتمل بر ۴۱ صفحه. در این رسالهٔ مختصری مصادر فارسی با ترجمهٔ اردو، انگلیسی و عربی و کاربرد فعل آمده است.

۳.۲.۲.۱۵ مصدر نامه و لغت نامهٔ فارسی:

تألیف دکتر محمد سلیم مظهر، دکتر نجم الرشید و دکتر محمد صابر، کتاب مفیدی است برای مبتدیان و دانشجویانی که تازه وارد صحنهٔ فارسی شده باشند. مصادر ساده و مرکب با ترجمهٔ اردو و نیز واژه های مشترک المعانی و مختلف المعانی فارسی و اردو ذکر شده است. اگر چه نخستین چاپ کتاب خالی از اشتباهات و اغلاط نیست، اما امید می رود که در چاپهای آینده، پس از تجدید نظر، اشتباهات برطرف خواهد شد.

۳.۲.۲.۱۶ فارسی گفتاری:

تألیف دکتر محمد سلیم مظهر، دکتر نجم الرشید و دکتر محمد صابر، در واقع دنبالهٔ تألیف قبلی این سه استاد به نام مصدرنامه و لغت نامهٔ فارسی است. فارسی گفتاری مشتمل بر دستور زبان فارسی از جمله اسم، ضمیر و فعل است. در پایان هر درس تمرین آورده شده که بر اهمیت کتاب می افزاید.

۴. کتابهای آموزش فارسی، نوشتهٔ استادان ایرانی:

دولت جمهوری اسلامی ایران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی،

استادان و دانشمندان ایرانی در راه توسعه و ترویج زبان فارسی نقش اساسی را ایفا می نمایند و برآستی در سه دهه اخیر خدمات شایانی انجام داده اند. توسط خانه های فرهنگ ایران در پاکستان آثار جدید استادان ایرانی و امکانات نوین برای آموزش فارسی در اختیار استادان، دانشجویان، علاقه مندان و دوستان فارسی قرار می گیرد.

۴.۱ آموزش زبان فارسی (آزفا):

آموزش زبان فارسی (آزفا)، دوره چهار جلدی از دکتر یدالله ثمره مهمترین و موفقترین کتابی است که در حدود دو دهه پیش توسط یک استاد ایرانی در اختیار ما قرار گرفته است، و الآن سالهاست که آزفا در کلاسهای آموزش فارسی خانه های فرهنگ ایران در سراسر پاکستان تدریس می شود. آزفا مخصوصاً برای دانش آموزان پاکستانی نوشته نشده است و در این مورد هم شکی نیست که نیازهای دانش آموزان پاکستانی با نیازهای فارسی آموزان سراسر جهان کاملاً متفاوت است.

۴.۲ درس فارسی (برای فارسی آموزان خارجی):

درس فارسی، برای فارسی آموزان خارجی (دوره مقدماتی) از دکتر تقی پور نامداریان کتابی است مشتمل بر تجربیات شخصی اش که در دوران ماموریت ایشان در کره جنوبی صورت گرفت. این کتاب مانند آزفا، اگر چه با روش بسیار متفاوت، توسط زبان انگلیسی، فارسی را یاد می دهد که برای دانش آموزان و علاقه مندان کم سواد پاکستانی مفید نیست. درس فارسی در تعداد بسیار محدود به پاکستان رسید و متأسفانه هیچگاه در اختیار دانشجویان قرار نگرفت.

۴.۳ آموزش زبان فارسی به اردو زبانان و زبان اردو به فارسی زبانان:

آموزش فارسی به اردو زبانان و زبان اردو به فارسی زبانان، تألیف مهین ناز میر دهقان، اثر مفید و ارزشمندی است، اما این کتاب تخصصی به فارسی

نگارش یافته و هنوز به اردو ترجمه نشده است. زحمات و تلاش و کوشش نویسنده شایسته تقدیر است اما بسیار مفید خواهد بود اگر توسط یک استاد اردو زبان مورد تجدید نظر قرار گیرد، و سپس به اردو برگردانده شود. هنوز این کتاب در دست استادان و متخصصان قرار دارد و به دست دانشجویان نرسیده است.

۵. واقعتهای زمینی :

به گفته زبان شناسان اردو، زبان ملی ما، دختر نازنین فارسی است و افزون بر آن در هیچ جای جهان دو زبان با چنین نزدیکی ساختاری وجود ندارند، و به عقیده دانشمندان، اردو زبانان در گفتگوی ادبی خود بیش از شصت در صد از واژه های فارسی ناب استفاده می کنند.

بر رسی علمی پژوهشی متون آموزش فارسی در پاکستان نشان می دهد که با وجود گذشت شش دهه از استقلال پاکستان، و سه دهه از پیروزی انقلاب اسلامی ایران، و باوجود ادعای صمیمیت و اخلاص برای گسترش فارسی و عشق و علاقه مندی به زبان نیانگان و وسیله پاسداری میراث فرهنگی و دینی و مذهبی، هنوز اقدامات جدی صورت نگرفته است. متون درسی در دبیرستانها، دانشکده ها و حتی دانشگاهها، با در نظر داشتن هدف اصلی یعنی آموزش زبان فارسی مرتب نشده است. دانش آموز یا دانشجو با استفاده از کتابهای کمک درسی مفهوم متون کلاسیک را تا حدودی پی می برد، در امتحان موفق می شود و هیچگاه حتی باوجود دریافت مدرک کارشناسی ارشد و دکتری هم نمی تواند به فارسی تکلم کند، روزنامه فارسی بخواند، به فارسی نامه ای بنویسد، یا متونی غیر از مواد درسی را به اردو برگرداند. ممکن است حرفهایم برای خوانندگان محترم تلخ باشد، و دوستان از پذیرفتن آن خودداری کنند، اما به عقیده اینجانب، همین راست است و همین حقیقت.

همچنین از بررسی علمی متون متداول آموزش زبان فارسی برمی آید که ما از کتابهایی استفاده می کنیم که برای ما نوشته نشده است. آرفا، چنانکه قبلاً اشاره ای شد، موفقترین متن آموزش فارسی در پاکستان محسوب می شود، در طول دو دهه اخیر هزاران نفر این کتاب را سرکلاس در محضر استادان خوانده اند، اما چند نفر دانش آموز پاکستانی با استفاده از این کتاب زبان فارسی را یاد گرفته اند؟ از بررسی آمار می توان نتیجه گیری کرد.

ما در دانشگاهها هنوز صادق هدایت را به عنوان نویسنده معاصر و بهار و پروین را به عنوان شاعر "جدید" می خوانیم. استادان راسخ العقیده ما باور دارند که پس از جامی شعر فارسی خشکیده و شعر معاصر بجز پرت و پلا چیزی نیست، و فارسی ناب همان بود که در سیاست نامه، گلستان، اخلاق جلالی و اخلاق الاشراف به چشم می خورد، و هیچ نیاز نیست که با فارسی قرن بیستم و بیست و یکم رابطه استوار گردد. در چنین اوضاع فارسی را تنها بر اساس عشق و علاقه شخصی می توان یاد گرفت، و گرنه برای استخدام شدن در دانشکده ها و دانشگاهها نیاز به یاد گیری زبان فارسی نداریم.

۶. چه باید کرد:

پاکستان نخستین کشور جهان است که بر اساس یک عقیده و ایدئولوژی روی نقشه جهان پدیدار گشت، و این واقعیت هم از هیچکس پنهان نیست که عقیده ها در خاک ریشه نمی گیرد، بلکه در قلوب و اذهان به وجود می آید، با آب عاطفه و احساس آبیاری می شود، با دانش و بینش می بالد، و با ایثار و قربانی رشد می یابد. پس در این مورد شکی نیست که برای بقا و احیای نظریه پاکستان لازم است برای زنده نگهداشتن میراث نیاگان، کوشا باشیم، و

هیچگاه فراموش نکنیم ملتی که ریشه خود را از خاک گذشته می گسلند، زندگی را از دست می دهد، و درختی که ریشه هایش کنده شود، تا دیر سبز نمی ماند، روی شاخه های بریده، برگها نمی روید و گلها نمی شکوبد. چشم پوشی و صرف نظر از جنین واقعیتها ما را در چاه رکود و زوال می اندازد.

چطور می توان میراث فرهنگی را زنده نگهداشت؟! متأسفانه ما از حرکت و عمل دور و از تلاش و جستجو بیگانه ایم. رژیم صیہونیستی را ببینید، آنها نیز ادعای مملکت ایدئولوژیک را دارند، و برای احیای زبان مرده و فراموش شده، تلاشهایشان دارد به ثمر می رسد، و زبان عبرانی الآن در تمام دانشگاههای معتبر و مهم اروپا و آمریکا به مصداق زبان زنده ای تدریس می شود، درحالیکه فارسی زبانی است زنده و پویانده که میگیلها نفر بدان تکلم می

پس از استقلال پاکستان، به دستور قایداعظم محمد علی جناح، رهبر کبیر ما، اردو به عنوان زبان ملی تصویب شد، اما حتی پس از گذشت شش دهه، هنوز نتوانسته ایم اردو را به جای انگلیسی به عنوان زبان رسمی جایگزین کنیم. در قانون اساسی ۱۹۷۳م به ملت نجیب ما قول داده شد که در ظرف فقط ده سال، اردو جایگزین انگلیسی خواهد شد، اما جای تأسف است که با گذشت هر سال ارزش و اهمیت اردو کمتر می شود. جای تأسف و مایه شگفتی است که اندیشمندان دلسوز روی صفحه تلویزیون در مورد جایگاه و اهمیت اردو به زبان انگلیسی اظهار نظر می فرمایند، و اگر اشتهاً آماده صحبت به اردو شوند، به چنین اردوی انگلیسی آمیز تکلم می کنند که درک آن برای اردو زبان کم سواد امکان پذیر نمی ماند، و ما را به یاد "فارسی شکر است"، اثر جاودانی محمد علی جمالزاده، می اندازد.

بر ہمہ روشن است کہ بدون آشنایی با فارسی، هیچکس نمی تواند به اردوی صریح تکلم کند، بنویسد یا متوجہ شود. ساختمان ادب اردو بر اساس ادب فارسی استوار است و هیچ جملہ اردو بدون استفادہ از کلمات فارسی تکمیل نمی شود.

قبلاً ہم اشارہ شد کہ اقبال لاهوری نگہدار تاریخ فرہنگی و بیانگر آیندہ روشن ماست. بہ عقیدہ خود اقبال تاریخ چراغی است کہ جادہ تاریخ آیندہ را برای ما منور می سازد. عشق با شعر اقبال گویا عشق با بیداری، و عقیدت با اقبال گویا عقیدت با فرہنگ و تمدن خویش است. باید در خاطرہ مان باشد کہ آموزش فارسی راہی است کہ بہ آرمانہای اقبال راہنمایی می کند.

براستی قرن بیست و یکم را عصر رأیانہ و زمان فناوری می نامند، اما آیا می توان تاریخ، فرہنگ، تمدن، اخلاق سازی، مردم سالاری و آدمیت را از خاطر زدود؟ ہمہ قبول دارند کہ جامعہ ما در آستانہ فروپاشی اخلاقی است، اما چارہ جویی را بہ چه کسی بسپاریم؟ ملت ما برای آیندہ چہ ہدفی را در پیش دارد؟ باید بہ آموزش فارسی اہمیت بدہیم، و با در نظر داشتن اہداف متون جدید آموزش فارسی مرتب شود. چون آیندہ فارسی و پاکستان بستگی بہ ہمدیگر دارد و درک این واقعیت آیندہ ما را تعیین می کند.

کتاب شناسی :

- . آفتاب اصغر (با اشتراک شجاعت حسین بخاری؛ ہادی علی بیگ)؛
 (۲۰۰۱م) فارسی برای کلاس ہشتم، چاپ سیزدہم، پنجاب ٹیکسٹ
 بک بورڈ، لاہور.
- . ابوالقاسمی، محسن؛ (۱۳۷۳ش) تاریخ زبان فارسی، انتشارات
 سازمان مطالعہ و تدوین کتب علوم انسانی، تہران.
- . احسن، عبدالشکور (با اشتراک رازی، فیروز الدین؛ عبد الغنی)؛
 (۲۰۰۲م) گنج دانش، چاپ نہم، تعلیمی مرکز، اردو بازار، لاہور.
- . اقبال لاہوری؛ (۱۹۹۰م) کلیات اقبال (اردو)، اقبال اکادمی
 پاکستان، لاہور.
- . ہمو؛ (۱۹۹۰م) کلیات اقبال (فارسی)، اقبال اکادمی پاکستان، لاہور.
- . اکرم، شیخ محمد؛ (۱۹۸۲م) آب کوثر، مجلس ترقی ادب، لاہور.
- . ہمو؛ (۱۹۸۲م) رود کوثر، مجلس ترقی ادب، لاہور.
- . ہمو؛ (۱۹۸۲م) موج کوثر، مجلس ترقی ادب، لاہور.
- . انصاری، نثار احمد (با اشتراک ظفر، محمد جمیل؛ ہاشمی،
 عطاء الرحمن)؛ (بی تا) کتابخانہ ہمدرد، اردو بازار، لاہور.
- . باقر، محمد (با اشتراک بدخشانی، مرزا مقبول بیگ؛ احمد، ظہور
 الدین)؛ (۱۹۹۰م) گنج ادب، چاپ
 چہارم، تعلیمی مرکز، اردو بازار، لاہور.
- . بدخشانی، مرزا مقبول بیگ (با اشتراک سید محمد اکرم)؛ (۲۰۰۸)
 گلزار ادب، چاپ سیزدہم، تعلیمی مرکز، اردو بازار، لاہور.
- . بشیر حسین (با اشتراک ہادی علی بیگ؛ نصیر شادانی)؛ (۲۰۰۵م)
 فارسی برای کلاس ہفتم، چاپ ہفدہم، پنجاب ٹیکسٹ بک بورڈ، لاہور.

. پور نامداریان، تقی؛ (۱۳۷۳ش) درس فارسی، برای فارسی آموزان خارجی،
دورہ مقدماتی، پژوهشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تہران.
. تسییحی، محمد حسین؛ (۱۹۹۸م) مکالمہ روزمرہ فارسی، چاپخانہ
اس تی، راولپندی.

. ثمرہ، یداللہ؛ (۱۳۶۸. ۱۳۶۶ش) آموزش زبان فارسی (آزفا) (دورہ
چہار جلدی) ادارہ کل روابط و ہمکاری های بین الملل، وزارت
فرہنگ و ارشاد اسلامی، تہران.

. ثمینہ عارفہ؛ (۲۰۰۶م) آموزش فارسی (مقدماتی ۱)، چاپ اول، خانہ
فرہنگ جمہوری اسلامی ایران، لاہور.

. ہمو؛ (۲۰۰۷م) آموزش فارسی (مقدماتی ۲)، چاپ اول، خانہ
فرہنگ جمہوری اسلامی ایران، لاہور.

. ہمو؛ (۲۰۰۸م) آموزش فارسی (متوسطہ ۱)، چاپ اول، خانہ
فرہنگ جمہوری اسلامی ایران، لاہور.

. چرتھاولی، مشتاق احمد؛ (بی تا) رہبر فارسی، مکتبہ قاسمیہ، اردو
بازار، لاہور.

. خالدہ آفتاب (با اشتراک محمد خان کلیم؛ نوازش علی شیخ؛ معین
نظامی)؛ (۲۰۰۵م) فارسی ادب برای کلاس نهم و دهم، چاپ
سیزدهم، پنجاب ٹیکسٹ بک بورڈ، لاہور.

. خالدہ آفتاب (با اشتراک نوازش علی شیخ؛ محمد خان کلیم؛ معین
نظامی)؛ (۲۰۰۵م) فارسی برای کلاس دوازدهم، چاپ دهم، پنجاب
ٹیکسٹ بک بورڈ، لاہور.

. داراشکوہ؛ (۱۹۸۵م) سکینہ الاولیا، لاہور.

. رازی، عبداللہ؛ (۱۳۷۲ش) تاریخ کامل ایران، انتشارات اقبال، تہران.

- . رازی، فیروز الدین؛ (۱۹۹۰م) خود آموز فارسی، جلد اول و جلد دوم، چاپ نهم، ام آر برادرز، لاہور.
- . رانجہا، محمد نذیر؛ (بی تا) جدید فارسی گرامر، چاپخانہ عتیق، لاہور.
- . رشید احمد؛ (بی تا) مصدر نامہ، کتابخانہ تاج، اردو بازار، لاہور.
- . رضوی، سبط حسن؛ (با اشتراک نقوی، علی رضا)؛ (۲۰۰۷م) گلشن فارسی، کتاب اول، چاپ ششم، خانہ فرهنگ جمہوری اسلامی ایران، لاہور.
- . رضوی، سبط حسن؛ (با اشتراک ریاض، محمد؛ نقوی، علی رضا؛ شبلی، محمد صدیق خان)؛ (۲۰۰۳م) فارسی، چاپ پنجم، دانشگاه آزاد علامہ اقبال، اسلام آباد، پاکستان.
- . رپیکا، یان؛ (۱۳۷۰ش) تاریخ ادبیات ایران، ترجمہ کیخسرو کشاورزی، انتشارات گوتمبرگ و جاویدان خرد، تہران.
- . زاہدہ ناز؛ (۲۰۰۸م) بہار گلشن فارسی، چاپ اول، اس.آ.علیم و پسران، لاہور.
- . سلیم، حضور احمد؛ (بی تا) آموزگار فارسی، چاپخانہ نفیس، حیدر آباد، پاکستان.
- . سلیم مظہر (با اشتراک نجم الرشید؛ محمد صابر)؛ (۲۰۰۶م) مصدر نامہ و لغت نامہ فارسی، چاپ اول، اورینٹل پبلیکیشنز، لاہور.
- . سلیم مظہر (با اشتراک نجم الرشید؛ محمد صابر)؛ (۲۰۰۷م) فارسی گفتاری، چاپ اول، اورینٹل پبلیکیشنز، لاہور.
- . سیّد عبداللہ؛ (بی تا) فارسی ادب میں ہندوؤں کا حصہ، لاہور.
- . شریف، محمد (با اشتراک زہرا بتول)؛ (۲۰۰۵م) کلید دانش، چاپ اول، ادارہ معارف نوساھیہ اسلام آباد.

- شفیق، رضا زاده؛ (۱۳۵۷ش) تاریخ ادبیات ایران، تهران.
- . شیمیل، آنه ماری؛ (۱۳۷۳ش) ادبیات اسلامی هند، ترجمه یعقوب آژند، انتشارات امیر کبیر، تهران.
- . صابری، مخدوم؛ (بی تا) فارسی اردو بول چال (مکالمه های فارسی . اردو)، کتابخانه ملک، اردو بازار، لاهور.
- . صفا، ذبیح الله؛ (۱۳۷۳ش) تاریخ ادبیات در ایران، پنج جلد، چاپ یازدهم، انتشارات فردوس، تهران.
- . ظفر، محمد سرفراز؛ (۲۰۰۵م) دستور زبان فارسی، چاپ اول، اسلام آباد، پاکستان.
- . عبدالغفور؛ (بی تا) فارسی اردو بول چال (مکالمه های فارسی . اردو)، کتابخانه جهانگیر، اردو بازار، لاهور.
- . عبدالله، محمد؛ (بی تا) کلید مصادر، حاجی فرمان علی و پسران، اردو بازار، لاهور.
- . عرفانی، عبدالحمید؛ (۱۹۵۶م) فارسی امروز، کتابخانه رین، لاهور.
- . قاضی، عبدالشید؛ (۱۹۹۶م) مصدر نمای فارسی، نیو آرت مین پرنترز و کمپوزرز، راولپندی.
- . کاظمی، فلیحه زهرا؛ کاظمی، ناهید زهرا؛ (۲۰۰۶م) جدید کلید مصادر، چاپ اول، چاپخانه یونایتد، لاهور.
- . کشور اصغر؛ (۲۰۰۳م) عزیز آسان فارسی گرامر (دستور آسان فارسی) چاپخانه عزیز، اردو بازار، لاهور.
- . گلچین معانی؛ (۱۳۷۳ش) کاروان هند، انتشارات آستان قدس رضوی، تهران.
- . معین، محمد؛ (۱۳۷۵ش) فرهنگ فارسی، جلد پنجم و ششم،

- انتشارات امیر کبیر، تهران.
- . نفیسی، سعید؛ (۱۳۳۳ش) تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی، کتاب فروشی فروغی، تهران.
- . نوازش علی شیخ؛ (با اشتراک محمد خان کلیم، خالده آفتاب، معین نظامی)؛ (۲۰۰۰م) فارسی برای کلاس یازدهم، چاپ ششم، پنجاب تیکست بک بورڈ، لاہور.
- . ہجویری، علی بن عثمان؛ (۱۳۸۳ش) کشف المحجوب، به اہتمام محمود عابدی، انتشارات سروش، تهران.
- . یمین خان؛ (۱۹۷۱م) تاریخ شعر و سخنوران فارسی در لاہور، لاہور.
- . یمین خان (با اشتراک ہادی علی بیگ، منظور حسین شاہ، ممتاز غفور)؛ (۲۰۰۵م) فارسی برای کلاس ششم، چاپ شانزدهم، پنجاب تیکست بک بورڈ، لاہور.

